

Gerő Győző

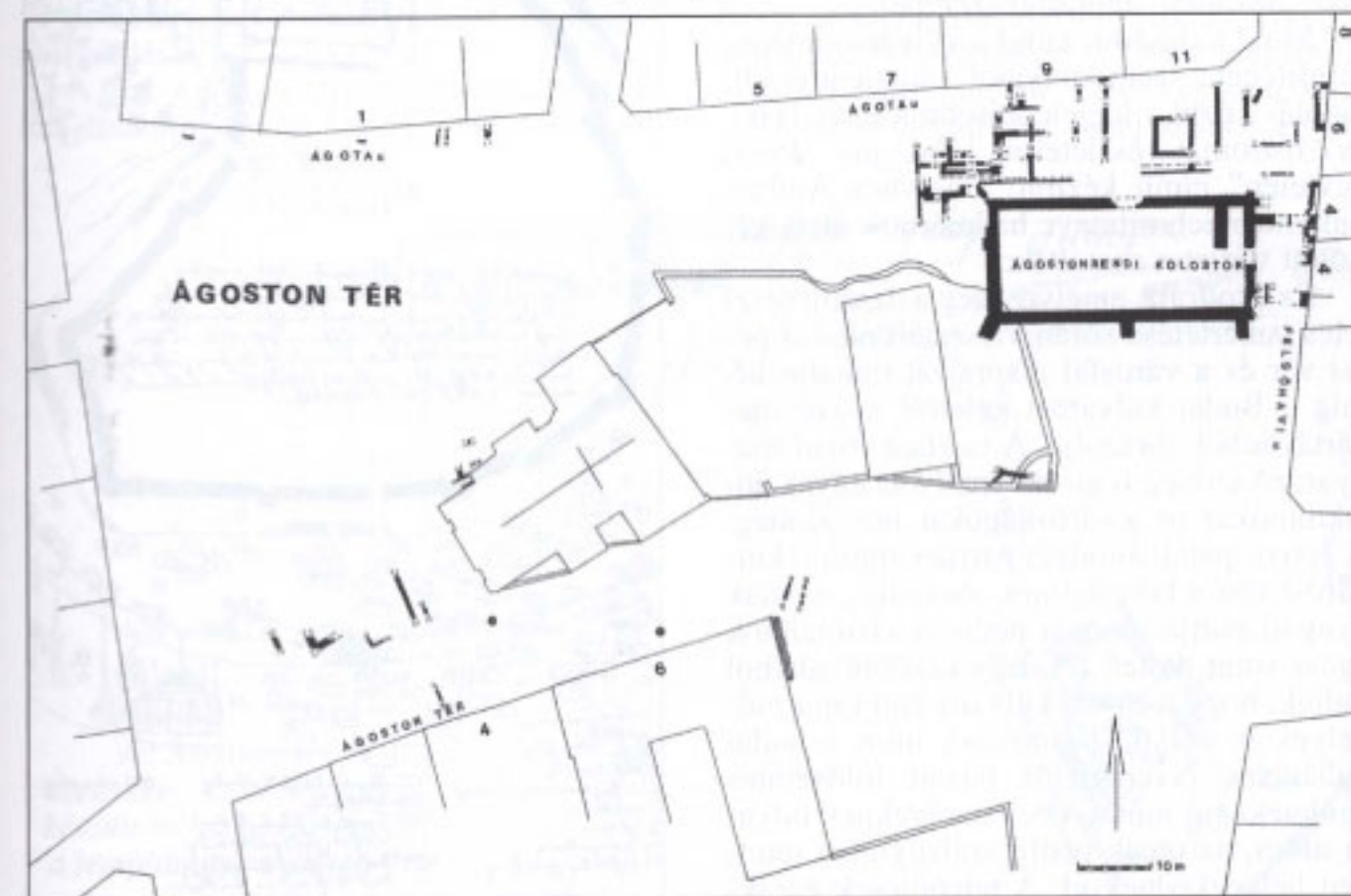
A PÉCS-BUDAI KÜLVÁROS TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE
ÉS DZSÁMIJA A TÖRÖK KORBAN¹

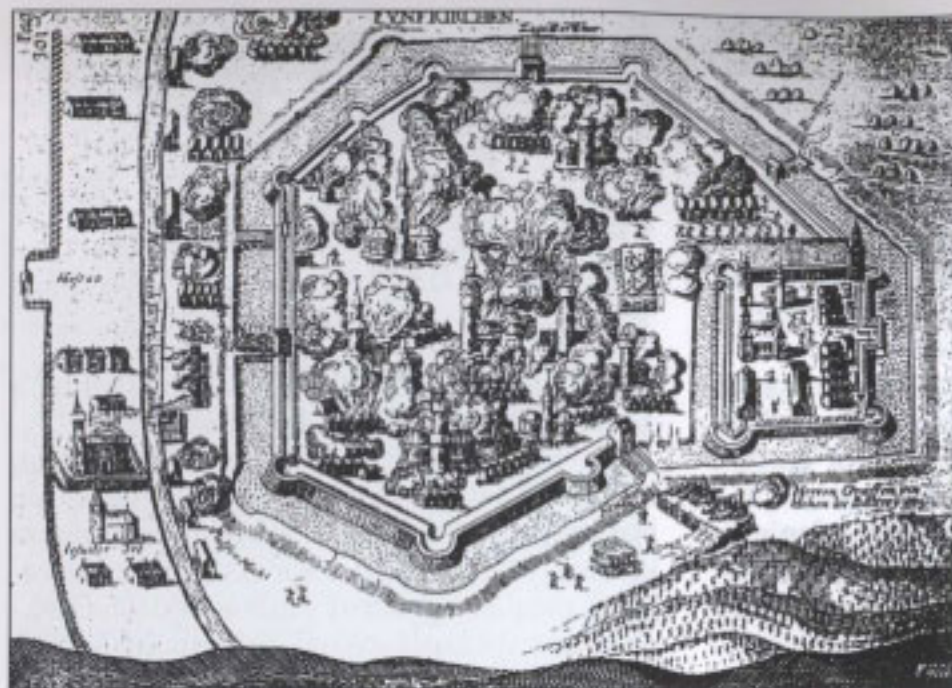
A fallal övezett és bástyákkal megerősített Pécsnek a város keleti kapuja – a Budai kapu – előtti területen már a középkor folyamán kialakult egy kisebb elővárosi település, amelynek központja akkor is a jelenlegi Ágoston tér és közvetlen környéke volt. A középkorban Malomszegnek nevezett külvárosnak² már a neve is elárulja, hogy a maga virágzó malomiparával lényegében ipari jellegű település volt. A települést átszelő Tettye-patak vizén – amely nevét a török korban kapta az eredeténél állott derviskolostorról³ – a malmok egész sora működött. Már Oláh Miklós is említi Pécs leírása során,⁴ hogy a Malom-patak vize 50 malmot hajt, melyek között kallómalmok is vannak.

Erre utalnak az írott források, valamint a XVII. századi veduták ábrázolásai is.

A török uralom alatt is folyamatosan működő malmok mellett egy eléggé sűrűn beépített, illetve lakott városrész fejlődött ki, amelyet – amint azt a metszetek is mutatják – csupán egysoros palánk védett. Ezeknek az ábrázolásoknak azonban inkább topográfiai értékük van, nem az egyes objektumok reális vizuális megjelenítései. A Budai külváros, vagy amint a metszetek jelzik, Vorstadt előváros lakossága mind etnikailag, mind vallásilag vegyes volt. A zömében muzulmánok lakta városrészben azonban szép számmal laktak keresztény magyarok is. A muzulmánok egy része mu-

Az Ágoston tér a templommal és a feltárt középkori maradványokkal. 1999 évi állapot

Birkenstein Pécset
ábrázoló metszete

zulmánná lett horvát volt, akiket a törökök „potur”-nak neveztek.⁵ Ennek nyomán a település egy részét „poturluk”-nak hívták, amely elnevezés ma is él. A metszetek – amelyek csak részben mondhatóak autentikusnak – a mahalle dzsámijának ábrázolása mellett, annak közelében egy keresztény templomot is ábrázolnak, amely a legtöbbször „Jesuiten” felirattal szerepel.⁶

Mind a dzsámi, mind a külváros településtörténete szempontjából valamennyi ábrázolás közül a legjelentősebb a Pécs 1664. évi ostromát részletesen leíró, ún. „Pécsi névtelen” című kézirat, amelyhez Anthon Salomon Schmitmayr hadmérnök által készített vázlatot csatoltak.⁷

Ez a tollrajz, amelyre még a dzsámi részletes ismertetése során visszatérünk – a pécsi vár és a városfal alaprajzát mutatja be, míg a Budai külvárost keletről nézve madártávlatból ábrázolja. A rajzhoz rövid magyarázó szöveg is járul,⁸ amely az egyes objektumokat, pl. a városkapukat, nevezi meg. A Tettye-patak mindkét partján elterülő külvárost sűrűn beépítettnek ábrázolja, a patak nyugati partja mentén pedig a vízimalmok egész sorát tünteti fel. Egy későbbi adatból tudjuk, hogy a Budai külvárosban tímárműhelyek is voltak, hasonlóan, mint a budai Tabánban. Nyeregtetős házait földszintes épületekként mutatja be, amelyeknek udvara nincs, az utcák pedig szabálytalan rendben helyezkednek el. A települések észak-

Pécs kéziratos ábrázolása az 1664. évi ostromról

keleti részén – a Tettyétől keletre – a rajz egy kupolával fedett dzsámit ábrázol, amely mellett egy elpusztult középkori épület még álló maradványa látható, majd ettől északabbra egy kis templom áll, amelynek sisakkal fedett homlokzati tornya van. A rajz legendáján a dzsámit „H”-val, a templomot pedig „K”-val jelöli. A „H” mellett ez olvasható: „Türkische Moschee, míg a „K” mellett az áll: „Jeschuiten Kirche”.⁹

Amint azt már említettük, a Budai külvárosnak ma is az Ágoston tér a középpontja, amint az a korábbi városmag esetében, a török korban is volt. A térnek a 90-es évek végén történt rendezésével egyidejűleg került sor a Szent Ágoston-plébániatemplom ismételt restaurálására, valamint a közelében lévő középkori ágostonosok templomának és kolostorának feltárására.¹⁰ Ezt követően – az előbbi munkálatokkal mintegy párhuzamosan – a városfal északkeleti szakaszát kiszabadították, valamint a falszakaszt és a sarokbástyát helyreállították.¹¹ Így a korábbi kutatások és feltárások eredményeit összegezve és az újabb eredmények ismeretében lehetőség adódott arra, hogy megkíséreljük a Budai külváros e jelentős részének a középkorra is visszautaló török kori topográfiáját felvázolni, külön kiemelve természetesen a török mahalle dzsámijának kérdését.

A mai Ágoston téri templom helyén állott dzsámiról Evlia Cselebi, aki 1663-ban

járt Pécsen, a városról adott részletes leírása során egyáltalán nem tesz említést. Egyébként azt más írott forrás sem említi a török kor folyamán.¹² Mivel az már a város falain kívül volt, így Haüy 1687. évi helyszínrajza ugyancsak nem tünteti fel. Mindennek következtében sajnos nem ismerjük sem a dzsámi, sem pedig alapítójának nevét, és datálására vonatkozóan is csak esetleges analógiákra vagyunk utalva. Nagy kár, hogy Pécs város telkeinek és házainak 1687. évi összeírása¹³ – amely első volt a töröktől való visszafoglalás után – nem terjedt ki a falakon kívüli városrészre, így sem a Budai külvárosra, sem a mai Ágoston térre és az ott állott épületekre. Csaknem egy évtizeddel később a Budai külváros telkeinek és házainak 1695-ös összeírásában azonban már a következőképpen szerepel: „Török mecset romjai 63×42 öles telekkel és a patakon túli török tímárok műhelye 67×62 öles telekkel”.¹⁴ A XVIII. század elején – 1722-ben – az akkori összeírás 6. tételeként úgy említi, hogy „az Ágoston rend üres telke és török mecset”.¹⁵

Szőnyi azt mondja, hogy a dzsámit az Ágoston-rendiek már 1702-ben átalakították templommá, szentélyt és az orgonakarzatot, valamint a tornyot építettek hozzá.¹⁶ Ezzel szemben Madas azt írja, hogy az ágostonosok rendháza még 1722 előtt megépült, azonban a „mecsetnek” katolikus templommá történő átépítésére ennél később került

Az Ágoston tér és környéke. Az 1770-ben készült tollrajz részlete a templommá alakított dzsámival

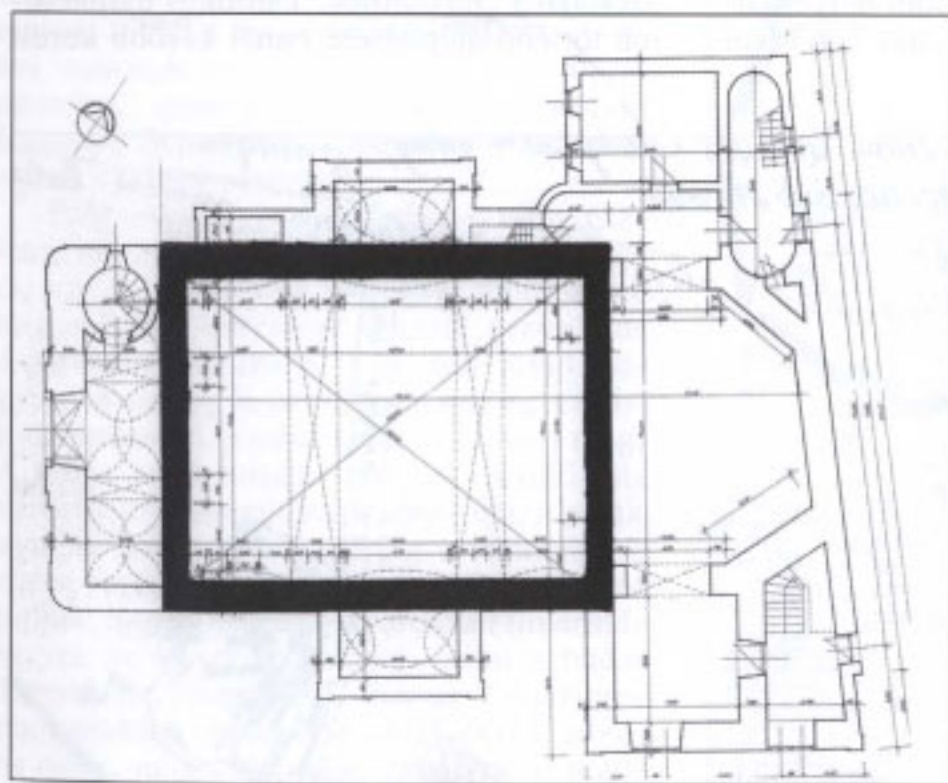
sor.¹⁷ Ez az utóbbi adat ellentmond Szőnyi állításának, miszerint a templom történeti átalakítás már 1702-ben megtörtént volna. Az 1722-es összeírásban ugyanis még mindig „török mecset” szerepel. Dercsényi szerint az Ágoston-rendi szerzetesek a dzsámit 1713-ban építették át templommá.¹⁸

A dzsámiból barokk templommá alakított épület legkorábbi alaprajzi ábrázolását egy 1770-ből származó helyszínrajzról ismerjük.¹⁹ Ez feltűnteti, hogy a templom a volt dzsámi, „moschea olim turcicha” felhasználásával épült. Ezen az alaprajzon jól kivehető a dzsámi tömegének az alaprajza, valamint annak eredeti tájolási iránya is jól felismerhető. Ezek szerint az átalakítás során a dzsámi délnyugati és északeleti falát bontották el meg hagyva még ekkor a kiblafalat, valamint az eredeti bejáratot.

Amint az már a korábbiakból kiderült, az 1695. évi összeírás adata szerint ekkor már romként szerepel, és nagyon valószínű, hogy az 1686-os visszafoglalás során sérült nagyobb mértékben a dzsámi épülete. A templommá alakított épület 1750-ben leégett, de újjáépítették.²⁰ Azt azonban, hogy az akkor még álló török épületrészek mennyire sérültek és a helyreállítás során további bontásokat szenvedtek, nem tudjuk. Erre talán csak egy teljes feltárás adhatna vá-

laszt. A későbbi századok folyamán a templomhoz csatlakozó kápolnák építése során a dzsámi még eredeti maradványának újabb jelentős részletei semmisültek meg. Így többek között annak mihrábjá, valamint az északnyugati homlokzaton volt bejárata, továbbá mindkét homlokzaton ablakok sérültek meg vagy pusztultak el a bontások alkalmával. A mihráb és a bejárat tekintében, azok alaprajzára vonatkozóan, ma már csak a templombelsőben történő feltárás vagy szintsüllyesztés adhatna választ. Azt azonban, hogy a mihráb téglából vagy kőből volt-e, melynek stalaktitboltozata a budai Tojgun pasa dzsámi mihrábjának faragványaihoz lehetett hasonló, ma már nem lehet meg tudni. Sajnos, a templom egészének kutatására, illetve a dzsámi maradványainak teljes feltárására mindeddig nem volt, és feltételezhetően a közeljövőben sem lesz lehetőség.

A templom restaurálására 1912-ben került sor.²¹ Ekkor a templom délkeleti homlokzatán török építészeti részletek, elfalazott számráthátíves ablakok kerültek elő. Szőnyi Ottó és Gosztonyi Gyula, illetve Petrovich Ede²² foglalkoztak az előkerült maradványokkal. Sajnos, ebben az időben a szisztematikus épületrégészeti kutatás még ismeretlen fogalom volt. A dzsámi délkeleti

A templom alaprajza a dzsámi alaprajzával bejelölésével (Siptár Gábor)

A templom délkeleti homlokzata a feltárt török maradványokkal (Fotó: Hack Róbert)

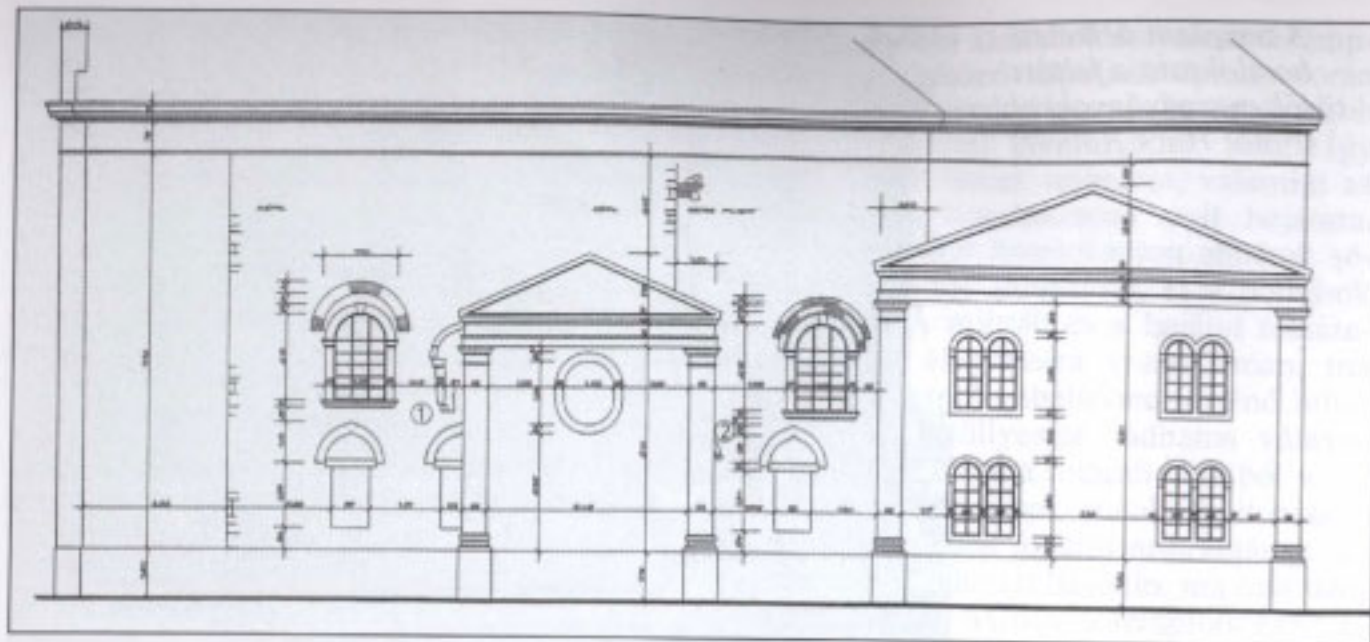
falának földszintjén, a kiblafalban előkerült ablaknyílásokat ismételtén befalazták a helyreállítás során úgy, hogy a falsíkban tűkörmezőt alakítottak ki, magát a falfelületet pedig vakolatlanul hagyták. Így a török maradványok bemutatásra kerülhettek.

A vakolat alól előkerült a kőből épített dzsámi délnyugati sarokarmírozása is, amely gondosan faragott homokkő kváderekből falazott volt. Nagy kár, hogy a 2000-ben történő helyreállítás kapcsán ennek bemutatása elmaradt, ugyanis ez az épület további kutatása, valamint az alaprajzi rekonstrukció szempontjából támpontot jelent.

A templom 1912-es restaurálásától hosszú évtizedek teltek el az 1984. évi ismételt restaurálásáig.²³ A munka azonban ismét csak a külső homlokzatokra terjedt ki, és ez alkalommal sem volt mód a rendszeres épületrégészeti kutatásra és a részletek behatóbb vizsgálatára. Ennek ellenére sikerült a vakolat leverését követően újabb részleteket feltárni, dokumentálni, és a feltárt maradványokat bemutatni. Az újabb kutatások eredményeként a délkeleti homlokzaton a második ablakszint magasságában a második ablak fölött egy volt török ablak befalazott részletét megtaláltuk. Ennél is – miként a földszinti ablakoknál – a nyíláskeretet kváderekövekből falazták. A helyreállítás során ezt az eredeti falsíkban visszafalazták. Ugyanezen a homlokzaton a délkeleti oldal-kápolnának a dzsámi falához csatlakozó ke-

leti sarkánál egy újabb számráthátíves záródású földszinti ablak ívrészletének csekély maradványa került elő. Ez utóbbi egyértelműen bizonyítja, hogy a mihráb két oldalán 2-2 földszinti ablaknyílás volt, hasonlóan, mint a Gázi Kászim pasa dzsáminál. Ebből itt egy-egy ablakot ajtóvá alakítottak át.

Az említett évben végzett kutatások mellett igen jó lehetőség adódott a templom részletes felmérésére is. E felmérés adatai biztos és jó alapot szolgáltatnak ahhoz, hogy a templomon belül közelebbről is meghatározzuk a dzsámi tömegét, ablaknyílásait, elrendezésének rendszerét a még meglévő homlokzatokon. Ez alapján a már megsemmisült részletek esetében is mód nyílik azok nem csupán elméleti rekonstrukciójára. Az alaprajzi felmérés kiértékelésekor a dzsámira vonatkozóan az alábbi adatokat nyertük. A templom délkeleti fala őrizte meg legjobban a dzsámi maradványát az itt feltárt 4 földszinti ablakkal és részben egy, a második szinten lévő ablak maradványával és a dzsámi délnyugati sarokarmírozásának jelentős részletével. Ennek a falnak 123 cm a vastagsága, mint a vele párhuzamos északnyugati falnak. A dzsámi délnyugati falából feltételezésünk szerint – mivel annak kutatása nem volt lehetséges – mindössze az orgonakarzatot tartó két falpiller és az említett falnak csupán egy-egy sarokbefordulása maradt meg. Ez utóbbi falmaradványnak a vastagsága mindössze 102 cm.

A templom délkeleti homlokzatának felmérése (Siptár Gábor)

A templom szentélyének építésével kapcsolatosan a dzsámi keleti falából jelentősebb részlet maradt meg, mivel ennek a falnak csak a középső szakaszát bontották el mintegy 6,86 m hosszban. Így az a sarkoknál átlagosan 2,38–2,36 m hosszban áll ma is. Ez utóbbi falnak azonban a jelenleg mérhető vastagsága mindössze 99 cm. A két hosszanti fal vastagságának méretazonossága mellett a délnyugati és keleti fal közötti eltérés azonban átlagosan 20 cm. Lényegesen nagyobb a méretkülönbség a belső térben a hossz tengely és a szélességi méret tekintetében. A dzsámi belső terének mért szélessége 15,31 m, hossz tengelyének mérete pedig mindössze 11,60 m. Így a kettő közötti különbség 3,71 m, ami igen jelentős. Ez utóbbiakra a továbbiakban utalni fogunk a dzsámi rekonstrukciója során.

A feltárt török épületrészletek, illetve az épületarchitektúra maradványainak ismeretében kétségteljesen megállapítható, hogy dzsámink tömegében az ugyancsak pécsi Gázi Kászim pasa dzsámihoz hasonlóan monumentális építmény volt, kivitelezésében azonban annál lényegesen egyszerűbb. Így, Pécs nagyobb dzsámijai közé tartozott.

A délkeleti homlokzat földszintjének ablaknyílásait homok kváderekkel falazott kőkeret szegélyezi, amelynek szemöldök-köve egyszerű, faragott kőgerenda. Az álló téglalap alakú ablaknyílások ma elfalazottak, amelyek fölött ugyancsak kőből faragott

számárhátíves keretezésű, mélyített tükörmező van. A számárhátív mindkét indítása a függőleges keret kváderkövén nyugszik. A dzsámi délnyugati sarka szépen faragott homokkő kváderekkel falazott, fala pedig részben kváderekkel vegyes, durván megmunkált homokkőből épült. A homlokzatot eredetileg fehér mészhabarcból készült, kváderezést utánzó vakolatarchitektúra díszítette, hasonlóan, mint a siklósi Malkocs bej dzsámi homlokzatát is, ahol azonban a kváderezés levakolt felületre került. Ilyen vakolatarchitektúra díszíti az isztambuli Topkapi Sarny várfalainak egy részét is. Egyébként a török építészetben ez a dekoratív megoldás széles körben elterjedt, és alkalmazásával elsősorban a törökkőből épített építmények falán találkozunk.

Ugyancsak a déli homlokzaton, a második szint magasságában került elő a kutatás során a kvádersaroktól számított második földszinti ablak tengelyében egy hasonlóan kváderekkel falazott keretezésű ablaknyílás elfalazott maradványa, amelynek nagy része az oldalkápolna építése során semmisült meg. Hasonló ablaknyílások voltak eredetileg a jelenleg nagyobb barokk ablakok helyén is.

A templom északnyugati homlokzatán – ugyancsak a második szint magasságában – csupán egyetlen durván faragott homokkő kváderekkel keretezett, elfalazott, csúcsíves záródású ablaknyílást sikerült feltárnunk és

A templom északnyugati homlokzata a feltárt török ablakkal (Fotó: Hack Róbert)

a helyreállítás során bemutatnunk. Ennek az ablaknyílásnak a magassága is 132 cm, hasonlóan, mint a délkeleti homlokzat azonos szintjén előkerült ablakrészleté.

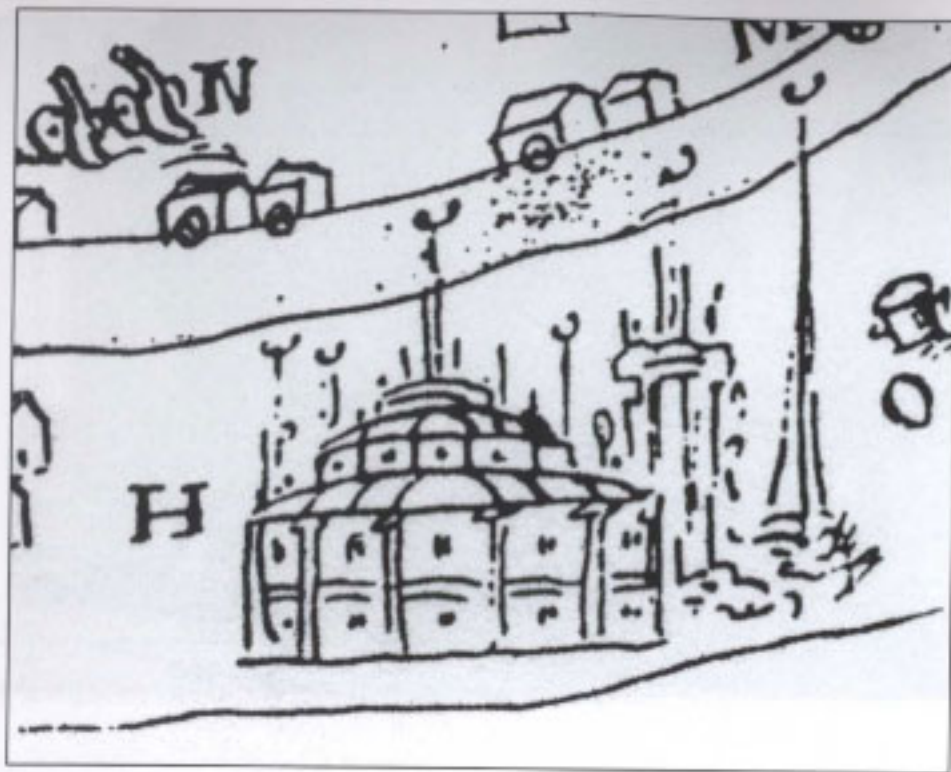
Az 1984. évi kutatás a homlokzati falak vizsgálatán túl kiterjedt a dzsámi egykori előcsarnoka maradványainak közelebbi meghatározását célzó kisebb ásatásra is. Mivel a dzsámi tájolásának iránya egyértelmű volt a templom esetében is, ezért a templom északi, illetve északnyugati homlokzata előtti terepszakaszon néhány kutatóárkot húztunk az elpusztult előcsarnok támfala maradványának feltárása céljából, annak alaprajzi helyzete és falvastagsága megállapítása érdekében.

Azonban a kutatás lehetőségének több szempontból is korlátozott volta miatt a munka csak igen kevés rész eredménnyel szolgált. A mindössze három kutatóárk egyikében került elő egy olyan falrészlet, amelynek falvastagsága 90 cm volt, iránya pedig megegyezett a feltételezett előcsarnok nyugati támfalával.

A dzsámival kapcsolatban kisebb ásatás volt a tér 1999. évi rendezése során, amely kiterjedt annak környékére is.²⁴ A dzsáminál történő ásatás célja ismételt az előcsarnok alaprajzi tisztázása és maradványainak feltárása volt. Ennek eredményeként ismét csak néhány falcsontot sikerült feltárni, így az ásatás továbbra sem tisztázta az előcsarnok problémáját.²⁵

Mielőtt részletesen foglalkoznánk a dzsámi rekonstrukciójának kérdésével, röviden ki kell térnünk néhány Pécsen ábrázoló metszet idevonatkozó ábrázolására, bár ezeknek a városábrázolásoknak autentikus volta gyakran kétséges. Lucas Schnitzler²⁶ Pécs 1664. évi ostromát bemutató, 1665-ben megjelent metszetén a „Vorstadt”-ban a dzsámit és a templomot egyaránt feltünteti, hasonlóan, mint azt egy másik, ugyancsak az ostromot leíró röplap ábrázolásán láthatjuk. Mindkettő a dzsámit kupolával fedett épületként ábrázolja, minaréja Schnitzler metszetén négyszögű toronyként jelenik meg, míg a röplap illusztrációja inkább mináreként tünteti fel. A metszeteken túl Schmidt Mayer tusrajza a dzsámi rekonstrukciója tekintetében a legjelentősebb, elsősorban annak megjelenési formáját tekintve, amelyre még a későbbiekben visszatérünk.

Az épülettörténeti feltárás eddigi eredményei alapján egyértelműen megállapítható, hogy a dzsámi alaprajza a négyzetet megközelítő téglalap, tájolása pedig a pécsi dzsámikkal megegyezően délkelet-északnyugati. Minaréjának sem elhelyezése, még kevésbé alaprajza nem ismeretes, de feltehetően az épületnek a bejáratától jobbra eső sarkán állhatott. Magát az épület homlokzatait áttörő ablakok az alábbi rendben helyezkedtek el. A két hosszanti oldalon a mihráb, illetve a bejárat kapu két oldalán 2-2 ablak volt a szemöldökgerenda fölött számárhát-

A Budai külvárosi
dzsámi, Anton
Schmidt-mayer 1664. évi
rajzának kinagyított
részlete

íves tükörmezővel. Ugyanilyen 3-3 ablak a két oldalhomlokzat falán, azonos szinten. A második szint magasságában ugyanebben a tagolásban ismétlődtek az ablakok. A harmadik szinten mind a négy homlokzat tengelyében 1-1 csúcsíves ablak volt. Az ablakok elhelyezése alapján, ha nem is pontosan, de megközelítőleg kiszámítható a dzsámi feltételezett magassága is.

Tekintettel arra, hogy dzsámink nem szabályos négyzet, hanem ettől kismértékben eltérő alaprajzú, az alapvető kérdés ez esetben az, vajon milyen volt a belső tér lefedése, kupola vagy nyeregtető, illetve ez utóbbi esetben síkfödém. Mint majd látni fogjuk, ebben a kérdésben van döntő szerepe Schmidt-mayer rajzának. Már az 1912-ben előkerült török ablakok és a dzsámi délkeleti falának a toronynál lévő sarokarmírozása alapján felvetődött az a kérdés, hogy ez a dzsámi négyzet alaprajzú és félgömb-kupolával, avagy hosszaház és síkfödémrel, illetve nyeregtetővel fedett épület volt-e? E tekintetben a kutatók véleménye megoszlott. Szőnyi Ottó az egykori dzsámit négyzet alaprajzú kupolával fedett építménynek tartotta, Gosztorny ezzel szemben a hosszaház, síkfödémes rekonstrukciót tartotta helyesnek. A későbbiekben a rekonstrukció kérdésével Petrovich Ede is foglalkozott, aki a maradványokat úgy értelmezte, hogy az

a többi pécsi dzsámihoz hasonlóan – egyetértve Szőnyivel – a négyzet alaprajzú és félgömb-kupolával fedett típus képviselője. A kérdés azonban végül is vitatott maradt, mivel annak egyértelmű eldöntése még további és többirányú kutatást igényelt volna.

A templom homlokzatán folytatott és az előzőekben leírt feltárás eredményei, valamint az épület részletes felmérésének adatai alapján eldöntendőnek látszik e sokat vitatott kérdés. Mindezek mellett azonban alapvető bizonyítékként szolgál Anton Schmidt-mayer 1664. évi helyszínrajzának a Budai külvárost ábrázoló részlete és az abban hangsúlyosan kiemelt dzsámi épülete. Ez a rajz ugyanis egyértelműen kupolával fedett épületként ábrázolja a dzsámit, amelynek kupolája dobon ül. Ugyanilyen hitelességgel ábrázolja a dzsámi közelében állott homlokzati toronnyal épült templomot. A rajznak az egyes épületekre vonatkozó legendájában a „H”-val jelölt dzsámihoz tartozó szöveg pedig azt mondja, hogy az „ein Türkgischer Tempel” – vagyis dzsámi. A rajz a dzsámit keletről nézve ábrázolja, és így érthető módon nem látható annak előcsarnoka, mináráját viszont nem jelzi. A dzsámi mellett ábrázolt romokra majd a későbbiekben térünk rá.

Az Ágoston téri dzsámiról eddig elmondottak alapján a továbbiakban megkísérel-

tük annak elméleti tömegrekonstrukcióját a balkáni analógiák, valamint az 1664. évi rajz alapján elkészíteni.²⁷

A magyarországi török építészetben a nem négyzet alaprajzú dzsámi térlefedésének eddig nem ismert módjával találkozunk a jelen esetben, ugyanis a szabályos négyzettől 4,70 m-rel eltérő, téglalap alaprajzú tér lefedését kupolával oldották meg. Az eddig ismert szigetvári Szulejmán szultán, valamint az esztergomi Ózicseli Hadzsi Ibrahim dzsámik – alaprajza mindkét esetben téglalap, amelyeknél a két-két párhuzamos oldal között jelentős különbség van – nyeregtetővel fedett, síkfödémes épületek.

A már több ízben említett 1664. évi rajz – annak ellenére, hogy az egyes részleteiben túlzottan dekoratív kidolgozású grafika – hitelességét el kell fogadnunk. Ez utóbbi azonban nem kérdőjelezi meg a kupola hitelességét. E fedésmódnak tényszerű bizonyítását nyújtotta volna, ha a török épületmaradvány kutatása ennek vizsgálatára is kiterjeszthető lett volna. Arra vonatkozóan, hogy a kupolának tanburja volt, mindössze a templom délkeleti homlokzatának felső szintjén előkerült kváderes sarok függőleges falvarrata utal, amelyhez vegyes – zömében téglá – falazat csatlakozik. Ez igazolni látszik az 1664. évi rajzon látható dzsámi ábrázolásának hitelességét.

Dzsámink belső terének a jelen esetben kupolával való lefedése az adott alaprajz vonatkozásában a négyszög alaprajzú tér négy sarkában azonos méretben épített szegéllyel – amely a kívül nyolcszögű, belül kör alakú tamburhoz képezné az átmenetet a kupolához – nem megoldható. Ez a kérdés a következőképpen oldható meg, amelynek több példáját láthatjuk az analógiákon. Ebben az esetben a négyzet kialakítása céljából a dzsámi párhuzamos két hosszanti falát egy-egy hevederívvel kötötték össze, amelyek mindegyikének a szélessége azonos, így módon kialakítva a négyzetes teret. E négyzet alaprajz közbeiktatásával erre emelték a nyolcszög keresztmetszetű tamburon ülő kupolát.

A dzsámi elméleti rekonstrukciójával kapcsolatban úgy tűnik, hogy a korábbi elképzelések közül a kupolás megoldás tekinthető elfogadhatónak. Marad azonban egy másik kérdés, nevezetesen a dzsámi

datálásának problémája, miután sem építőtőjének nevét, sem pedig alapításának idejét nem ismerjük.

Egyetlen forrásként az 1664. évi rajz ábrázolása ismert, valamint néhány autentikusnak nem nevezhető XVII. századi metszet, amely a dzsámit ábrázolja. Bár stíluskritikai alapon a dzsámi építésének ideje kétségtől a XVII. századra tehető, rajzunk alapján lehetséges annak közelebbi meghatározása, ha nem is teljes pontosítás. Minthogy dzsámink 1664-ben már állott, így annak a XVII. század első felében, de legkésőbb annak 50-es éveinek végén kellett épülnie.²⁸

A Budai külváros török kori településtörténete és ennek nyomán részben topográfiaja tanulmányunk tárgya, mégsem érdektelen, ha – a középkorra történő visszautalásként – a dzsámi mellett kissé részletesebben foglalkozunk a közvetlen közelében ábrázolt romokkal, amelyeket a metszetek egyáltalán nem tüntetnek fel.

A rajz közvetlen a dzsámi mellett egy középkori oszlopköteget ábrázol, amely fölött boltozati bordák csomjai figyelhetők meg. A mellette lévő – a csúcsán félholdal – díszített nyársszerű ábrának különösebb értelme nincs, és az legföljebb csak dekoratív jellegű, vagy egyszerűen térkitöltő elem.

A középkori pillérköteg megjelenése a rajzon mindenképpen figyelmet érdemel, és egy itt állott középkori épület léte utal, amelyet a dzsámi építések lebontottak a helynyerés érdekében. Ezen ábrázolás nyomán felvetődik a kérdés, hogy a mai templom – a korábbi dzsámi – helyén melyik középkori épület állhatott. Nagyon valószínű, hogy e maradványok az Ágoston-rendiek épületgyűjtésének valamelyikéhez tartoztak.

Nagy kár, hogy a korábban itt végzett megelőző jellegű feltárás során ilyen irányú kutatásra nem került sor. Mindenképpen érdekes és hasznos lenne a maradványok helyének, jellegének, valamint korának közelebbi meghatározása. Lehetséges, hogy az elbontott épületrész köveinek legalább egy részét falazóköként másodlagosan beépítették az épülő dzsámiba, vagy a környék későbbi épületeibe. Erre utaló nyomokat azonban a homlokzatnak a vakolattól való megtisztítása után nem találtunk.

Az Ágoston tér rendezésével kapcsolatosan, valamint a templomtól keletre megépítendő észak-déli elvezető út tervezését megelőzően nagyobb mértékű megelőző feltárássra volt lehetőség a templomtól észak-keletre. Ezen a területen – az Ágoston utca és a Felsőhavi utcák találkozásánál – került elő a középkori Ágoston-rendi kolostor jelentős maradványa. Ez azonban mintegy 60 m távolságra van keletre a mai templom ÉK-i sarkától. Mindezen eredmények ellenére nem lenne érdektelen a jövőben a térnek még szabadon lévő területén, valamint a közvetlen környékén esetlegesen bontásra kerülő épületek helyén egy nagyobb arányú feltárást, amely tisztázhatná az összefüggéseket, valamint a terület további középkori és török kori topográfiáját s ennek alapján az Ágoston-rendiek templomát és kolostorát, valamint a metszetekről jól ismert homlokzati tornyú templom helyét és alaprajzát.

Ugyancsak városrendezési program keretében került sor 1999-ben a templom homlokzatának ismételt tatarozására és ezzel egyidejűleg már a rendezési terv kivitelezése során egy kisebb szondázó kutatásra a dzsámi északnyugati homlokzata előtt a dzsámi előcsarnoka maradványainak feltárára, illetve tisztázására.

Sajnos, ez lényegében nem vezetett eredményre. Az Ágoston tér rendezési ter-

vét készítő Dévényi Sándor tervező építész így az analógiák alapján a dzsámi eredetileg három boltszakaszos, árkaos előcsarnokának az alaprajzát és annak érzékeltetésére a tervező egy-egy szófa mindkét sarkára egy-egy lábazon álló csonka márványoszlopot helyezett el. A négy azonos oszloptörzso talpzata a Gázi-Kászin pasa dzsámi egykori előcsarnoka oszloplábazatainak ihletésére utal. Ez a megoldás valóban a volt előcsarnok emlékére utal, és jelzésértékű alaprajzi szempontból, azonban megkérdőjelezhető.

Bár a Budai városrész a város falain kívüli területen fekszik, ennek ellenére néhány szót kell szólnunk a pécsi városfal északkeleti szakaszáról mint a két városrész közötti határról. Még a rendezés kivitelezését megelőző években lebontották a városfal külső homlokzatához a XIX-XX. században épült házakat, kiszabadítva ezzel az épületek szorításából a keleti városfal egy szakaszát és annak északkeleti bástyatornyát. A falak egy részének helyreállítására azonban csak később került sor. A félkör alaprajzú bástyatorony fala két szintben lőrészekkel áttört, magának a bástyának a belső tere sajnos beépített, így annak egyértelmű bemutatása nem lehetséges. A térre néző városfalszakasz előtere azonban még rendezetlen.

A rendezés során sor került a téren keresztül folyó Tettye-patak szabályozására,

valamint a templom bejárata előtt a XVIII. század hangulatát idéző barokk kút másolatának a felállítására.

Végezetül úgy gondolom, hogy a Pécs-Budai külváros török kori topográfiájának és történetének e kisebb tanulmány keretében történő bemutatása, valamint a török városrész dzsámija legújabb kutatási eredményeinek ismertetése újabb adalékokkal szolgált Pécs városa történetének bővebb és részletesebb megismeréséhez.

JEGYZETEK

1. Jelen tanulmány az OTKA támogatásával készült.
2. A MAI Budai külvárost a középkorban Malom-szegnek nevezték az ottani Malom-patakon működő malmokról.
3. A Tettye elnevezés a török korból ered, és nevét az ott állott derviskolostorról – tette – kapta.
4. Pécs leírása Oláh Miklós Hungária c. művében. In: Pécs ezer éve. Pécs, 1996. 59. old.
5. „potur” muzulmán lett bosnyákok elnevezése. In: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Az előszót és a szövegmagyarázatot írta, a jegyzeteket átdolgozta Fodor Pál. Budapest, 1985. 607. old. (40. old. 1. jegyzet).
6. A Pécszet ábrázoló XVII. századi metszeteken, valamint az Anton Schmidtmayr készítette 1664. évi kéziratos térkép ábrázolásán „K”-val jelölt templom is az említett felirattal szerepel. A térkép több helyen is közölve.
7. Kiss Farkas Gábor: Pécs 1664. évi ostromának kéziratos térképe. In: Baranya. 1994–1995. VII–VIII. évfolyam. Pécs, 1995.
8. Kiss Farkas Gábor i. m. A térkép a 155. oldalon. Eredetije: Országos Széchényi Könyvtár, Apponyi Gyűjtemény, H. 912.
9. Ortelius 1665-ben megjelent könyvének Pécszet ábrázoló metszetén, de a későbbi metszeteken is – a templom Jesniter Kirche vagy Ort néven szerepel.
10. A középkori Ágoston-rendi templom és kolostor feltárást Kárpáti Gábor végezte, aki volt szíves annak alaprajzát a közlésre átengedni, amelyet ezúton is köszönök. A felmérést és a rajzot Krasznai Péter készítette.
11. A városfal keleti szakaszának helyreállítását és az Ágoston tér rendezési tervét Dévényi Sándor Ybl-díjas építész és műterme készítette. A kért rajzok átengedését ezúton is köszönöm.
12. Joseph de Haüy 1687. évi helyszínrajza Pécsről. Eredetije: Karlsruhe generallandesarchiv. Fotómásolata a KÖH Tervtárában.
13. Petrovich Ede: Pécs.
14. Madas József: A pécsi Budai külváros telkei, házai és utcái. Adatgyűjtemény I. Pécs, 1985. 99. és uo. Ágoston tér – Katalin utca címszó alatt a 11.

oldal. Mindkét adat az 1695. évi összeírásban szerepel.

15. Az 1722 évi összeírásban „Az Ágoston rend üres telke és török mecset”-ként szerepel. Madas 2. i. m. 1985.
16. Szőnyi Ottó: Pécs. Útmutató a városban és a környékén. Pécs. (é.n.) 91.
17. Madas, I. i. m. 16. (Ágoston tér – Katalin utca).
18. Dercsényi D. – Pogány F. – Szentkirályi: Pécs (é.n.) 49. Szőnyi szerint a templommá történő átalakítás már 1702-ben megtörtént. Dercsényi szerint a dzsámit csak 1713-ban építették át templommá. Mindkettő azonban ellenmondásos, mivel az 1722-es összeírásban még mindig mint „török mecset” szerepel.
19. Az Ágoston tér helyszínrajza a templommal és a kolostorral 1772-ből. Eredetije: Pécs, Káptalani Levéltár.
20. Dercsényi D. – Pogány F. – Szentkirályi. i. m. 49.
21. Szőnyi Ottó: A restaurált budai külvárosi templom. In: Dunántúl 1912. december 25. 4–5. (Pécs). Szőnyi részletesen tájékoztat a restaurálás során előkerült török maradványokról. Gerő Győző: Oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők) Budapest, 1980. 69. old. (Ágoston téri dzsámi).
22. Petrovich Ede: A Szent Ágostonról nevezett Pécs-Budai külvárosi plébánia története. Pécs, 1952. Kézirat. 31.
23. Az 1984. évi kutatást – amelyet jelen sorok írója vezetett – a restaurálással egyidejűleg lehetett végezni a templom északi és déli homlokzatán. Ez az építőmesterrel kialakult jó kapcsolat következtében ennek ellenére eredményes volt.
24. Az 1999. évi ásatás eredményeként az Ágoston-rend középkori templomának maradványai, valamint a kolostor részletei kerültek elő.
25. Ezzel egyidejűleg került sor a dzsámi előcsarnoka maradványainak kutatására. Az ásatásokat Kárpáti Gábor vezette. A felmérést és a rajzot Krasznai Péter készítette.
26. Kiss Farkas Gábor i. m. 158. old.
27. A dzsámi rekonstrukcióját Siptár Gábor építész 1984. évi felmérése alapján jelen sorok írója és Zsemberi Ákos építész készítették.
28. Sudár Balázs: Megjegyzések a pécsi dzsámik történetéhez rövid értekezésében az Ágoston téri, az általa bőrcserzők mecsetjének nevezett dzsámi datálására vonatkozóan Cser János pécsi püspöki helynök 1620 júliusában hivatkozik, amely szerint a Budai külváros harmadik – Szent Miklósnak szentelt – temploma az ágostonosok temploma, amely mint mondja „most a tobákok mecsetje, ahogy a törökök csizmadiákat nevezik”. Ebből viszont világosan kitűnik, hogy ekkor még csak a templomból alakított mecset szolgált imahelyül, és nem egy alapjaiban is oszmán török stílusban épített dzsámi. Így a dzsámi építésének idejét szűkebb határok közé szoríthatjuk, miszerint az csak 1620-at követően, de legkésőbb 1244 előtt kellett, hogy épüljön.

Az Ágoston téri dzsámi elméleti tömegrekonstrukciója. Alaprajz és axonometria (Rekonstrukció: Gerő Győző – Zsemberi Ákos)

